

Dejan Gazivoda

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA UTVRĐENJA BESAC U VIRPAZARU, OPŠTINA BAR

UVOD SA KRATKIM ISTORIJATOM

Shodno Ugovoru između Evropske komisije i Vlade Crne Gore sklopljenom marta 2009. godine, opredijeljena su finansijska sredstva za revitalizaciju utvrđenja Besac. Kako bi Glavni projekat bio pripremljen i adekvatno izrađen, izvršena su arhitektonsko-arheološka istraživanja ovog utvrđenja. Izrada projektne dokumentacije za rekonstrukciju i revitalizaciju utvrđenja Besac, kulturnog dobra koji do prekategorizacije po odgovarajućim odredbama Zakona o zaštiti kulturnih dobara pripada III kategoriji, planirana je u sklopu projekta *“Integralno upravljanje ekosistemom Skadarskog jezera”* koje sprovodi Ministarstvo održivog razvoja i turizma u saradnji sa Svjetskom bankom. Kako bi se na odgovarajući način sagledali svi elementi važni za očuvanje zatečenih vrijednosti, autentičnosti i integriteta, izvršeni su istraživački radovi čiji rezultati su omogućili pojašnjenje i dopunu Konzervatorskih uslova, ranije izdatih od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore.

Na osnovu Odluke o realizaciji „Elaborata o arhitektonsko-arheološkim istraživanjima utvrđenja Besac“ (br. 02-1049 od 05.07.2011. godine), direktora Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, dana 06.07.2011. godine otpočela su arhitektonsko-arheološka istraživanja na predmetnom lokalitetu. Za realizaciju arhitektonsko-arheoloških istraživanja formirane su dvije stručne ekipe.

Stručnu ekipu za arhitektonska istraživanja činili su: mr Snežana Simović, arhitekta konzervator-savjetnik u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Crne Gore – rukovodilac istraživanja i Milica Vušurović, arhitekta-samostalni savjetnik III za nepokretnu kulturnu baštinu u Ministarstvu kulture - član stručne ekipe.

Stručnu ekipu za arheološka istraživanja činili su: mr Dejan Gazivoda, arheolog-viši

konzervator u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Crne Gore – rukovodilac istraživanja, Predrag Lutovac, arheolog-savjetnik kustos u Polimskom muzeju u Beranama i Vesna Popović, arhitektonski tehničar-konzervator u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Crne Gore – članovi stručne ekipe.

Utvrđenje Besac je fortifikacioni spomenik kulture III kategorije (upisan u Centralni registar spomenika kulture Crne Gore Rješenjem br. 01-1686/1-61 od 08.11.1961.). U narodu poznato i kao „grad Besac“, nalazi se na uzvišenju, visokom oko 50 metara, koje se izdiže iz Virskog polja i Kruševе Bare iznad Virpazara. Strategijski značaj Besca ogleda se u tome što se sa njegovih osmatračnica i kula u potpunosti kontroliše okolina, posebno od pravca Virskog polja sa sjeverozapada i Skadarskog jezera sa sjeveroistoka. Do utvrđenja vodi kolski makadamski put koji se odvaja od savremene saobraćajnice Vir-Ostros, u dužini od oko 200 m.

Istorijski izvori o Bescu su veoma oskudni. Prema izvorima, izgradili su ga Turci poslije pada Donje Zete 1478. godine. S obzirom da su Turci najčešće oživljavali upravo postojeća utvrđenja, kao i na njegov markantni položaj, nije isključeno da je utvrđenje postojalo i u periodu srednjovjekovne Crne Gore. Kao važno strategijsko uporište, utvrđenje Besac, bilo je u funkciji za sve vrijeme turskog prisustva na ovim prostorima. Imalo je značajnu ulogu u sistemu utvrđenja jezerskih fortifikacija – Besac, Lesendro, Žabljak.

U cmogorskim ratovima krajem XVII i početkom XVIII vijeka, vezanim za istragu poturica, pao je i Besac i pripao Crnogorcima.

Između dva svjetska rata, Besac je prilagođen funkciji žandarmerijske stanice. Prostorni ambijent utvrđenja je preuređen u skladu sa novim potrebama, što se vidi po zazidivanju nekih otvora i otvaranju novih. Za vrijeme italijanske okupacije (1941-1943), Besac je pretvoren u zatvor.

Nakon Drugog svjetskog rata potpuno je napušten i na njemu nijesu izvođeni konzervatorski radovi. Zemljotres iz 1979. godine, dodatno je oštetio Besac.

Utvrđenje je građeno u obliku trapeza, orijentacije u pravcu sjever-jug, čije zidine prate osnovni oblik i konfiguraciju terena. Sastoji se iz utvrde sa kulama, zgrade kasame, odbrambenog zida sa kapijom i osmatračnicama i pomoćnih objekata uz južni bedem. Između objekata postoji komunikacija u vidu kaldrmisanih staza na različitim nivoima. Kao gradivni materijal upotrijebljen je lokalni, pritesani kamen utopljen u krečni malter, složen u nepravilne horizontalne redove sa grubim spojnica.

Sama utvrda izvedena je nešto preciznije. Locirana je na sjevernoj strani užeg dijela platoa. To je objekat pravougaone osnove sa dvije paralelno postavljene masivne kružne kule na sjevernoj i južnoj strani. Uglovi tvrđave imaju ispuste u vidu kontrafora. Ostaci kamenih ploča, očuvanih u uglovima prostorije, ukazuju da je pod bio popločan.

Prostor između kula zasveden je svodom od sitnih kvadera kamena. Čitav ovaj prostor bogato je razuđen nišama različitog oblika i veličine. Sprat tvrđave bio je povezan drvenim stepeništem sa prizemljem i na njemu su se nalazile topovske rampe.

Zgrada kasarne, kao drugi slobodan objekat unutar bedema, smještena je blizu ulazne

kapije paralelno sa istočnim bedemom. To je jednostavna stambena jedinica, pravougaone osnove sa dvoslovnim krovom. Bedemi kompleksa su različite visine, zavisno od konfiguracije terena. Jedina kapija je na jugoistočnom uglu bedema kvalitetno izvedena i ima prostrani pravilni luk.

Važno mjesto u ovom kompleksu imala je osmatračnica, koja je gledala na Skadarsko jezero. Imala je sprat, a između nje i tvrđave nalazio se zasvedeni podzemni dio. Druga osmatračnica smještena je na jugozapadnom uglu utvrđenja (Pogledati Plan 1.). Uz južni bedem nalaze se ostaci pomoćnih objekata. Usljed dugogodišnje napuštenosti i nebrige, utvrđenje je u ruševnom stanju.

Slika 1. Utvrđenje Besac

Slika 2. Kapija utvrđenja Besac

SONDAŽNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Na utvrđenju Besac do sada nijesu vršena arheološka istraživanja. Zbog relativno kratkog vremenskog roka od petnaest radnih dana, sprovedena su sondažna istraživanja kao najoptimalnija vrsta istraživanja. Na istraživanjima utvrđenja Besac, u periodu od 06-22.07.2011. godine, otvoreno je ukupno jedanaest sondi.

S obzirom da je lokalitet prethodno pripremljen, tj. očišćen od nabujale vegetacije (vjerovatno od strane radnika JP Nacionalni parkovi Crne Gore, koji se posljednjih godina brinu o održavanju kulturnih dobara na prostoru NP Skadarsko jezero), pristupilo se obilježavanju sondi.

Sonda 1(1/1) - dimenzija 2 x 3 m i orijentacije jug-sjever, postavljena je uz unutrašnju stranu istočnog bedema na 13,30 m udaljenosti od kapije utvrđenja.

U prvom otkopnom sloju naišlo se na podzid bedema u istočnoj polovini sonde, dok se u zapadnom dijelu sonde konstatovalo kamenje u tamno mrkoj zemlji sa fragmentima tegule.

Nakon tehničkog snimanja uklonio se prvi otkopni sloj u zapadnoj polovini sonde. Ispod njega je otkrivena prirodna stijena, čime su završeni radovi u ovoj sondi na konačnoj dubini od 0,60 m. Odlučeno je da se sonda 1 produži prema jugu. Taj prostor označen je kao sonda 1/II, dimenzija 2 x 3 m, čime je prvobitna sonda 1 sada označena kao sonda 1/I. Pokretnih nalaza nije bilo.

Sonda 1/II - U sondi 1/II konstatovana je situacija identična onoj u sondi 1/I: U istočnoj polovini sonde, već u prvom otkopnom sloju naišlo se na podzid bedema. U zapadnoj polovini sonde se izdefinisala prirodna stijena, na dubini od 0,30 m. Time su završeni radovi i u ovoj sondi. Pokretnih nalaza nije bilo.

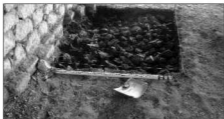
Slika 3. Tehničko snimanje sonde 1/I

Slika 4. Opšti izgled sonde 1 na kraju radova

Sonda 2 - dimenzija 2 x 2,10 m i orijentacije jug-sjever, postavljena je uz zapadni unutrašnji zid utvrde.

U prvom otkopnom sloju naišlo se na aglomeraciju kamenja manjih dimenzija u tamno mrkoj zemlji, koja je najvjerovatnije imala funkciju tampona za podlogu poda utvrde. Nakon tehničkog snimanja, uklonio se prvi otkopni sloj. Ispod njega se naišlo na prirodne stijene u sloju tamno mrke zemlje. Došlo se na konačnu dubinu od 0,70 m. Na toj dubini su se završili radovi u sondi 2, jer se došlo do prirodne stijene. Sonda 2 je u potpunosti tehnički snimljena i uzete su kote. Pokretnih nalaza nije bilo.

Slika 5. Tehničko snimanje prvog otkopnog sloja

Slika 6. Konačna situacija u sondi 2

Sonda 6 - otvorena je u sjevernoj osmatračnici 1 ispred ulaza u utvrdu, dimenzija 2,35 x 1,90 m. Osmatračnica je bila ispunjena šutom. Šut se izbacivao kroz otvor dimenzija 0,90 x 0,85 m, koji je već zatečen u tkivu sjevernog zida osmatračnice i niži je u odnosu na plato ispred osmatračnice za 0,80 m. U šutu su pronađeni recentni nalazi: staklena drška, životinjski zub, potkovica, 3 metka i 2 čaure. Radovi u ovoj sondi su završeni na dubini od 0,60 m od početnog nivoa iskopavanja, gdje se došlo do kamenog poda osmatračnice prekrivenog slojem maltera. Nakon tehničkog snimanja, završeni su radovi u sondi 6.

Slika 11. Opšti izgled osmatračnice 1

Slika 12. Konačna situacija u sondi 6

Sonda 7 – postavljena je uz unutrašnju stranu zapadnog bedema utvrđenja, dimenzija 3 x 1,5 m. Već u prvom otkopnom sloju naišlo se na prirodnu stijenu, na dubini od 0,10 m. Time su završeni radovi u ovoj sondi. Pokretnih nalaza nije bilo.

Sonda 8 - dimenzija 2 x 3 m, nalazila se na platou ispred sjeverne osmatračnice i orijentacije u pravcu istok-zapad. Prvi otkopni sloj, debljine od 0,40 m, činili su humus, zemlja tamno mrke boje, kamenje većih i manjih dimenzija. Pored toga, u ovom sloju pronađeni su recentni nalazi: otpad (limenke), 6 metalnih navoja, 2 čaure lovačke puške, 8 čaura od metaka i tri metka, 2 šrafa. U drugom otkopnom sloju, debljine 0,45 m, nailazilo se na krupnije kamenje i tamno mrku zemlju. U sondi 8 su završeni radovi na dubini od 0,85 m, jer se došlo do zdravice.

Slika 13. Izdefinisana sonda 7

Slika 14. Položaj sonde 8 unutar utvrđenja

Sonda 6 - otvorena je u sjevernoj osmatračnici 1 ispred ulaza u utvrdu, dimenzija 2,35 x 1,90 m. Osmatračnica je bila ispunjena šutom. Šut se izbacivao kroz otvor dimenzija 0,90 x 0,85 m, koji je već zatečen u tkivu sjevernog zida osmatračnice i niži je u odnosu na plato ispred osmatračnice za 0,80 m. U šutu su pronađeni recentni nalazi: staklena drška, životinjski zub, potkovica, 3 metka i 2 čaure. Radovi u ovoj sondi su završeni na dubini od 0,60 m od početnog nivoa iskopavanja, gdje se došlo do kamenog poda osmatračnice prekrivenog slojem maltera. Nakon tehničkog snimanja, završeni su radovi u sondi 6.

Slika 11. Opšti izgled osmatračnice 1

Slika 12. Konačna situacija u sondi 6

Sonda 7 – postavljena je uz unutrašnju stranu zapadnog bedema utvrđenja, dimenzija 3 x 1,5 m. Već u prvom otkopnom sloju naišlo se na prirodnu stijenu, na dubini od 0,10 m. Time su završeni radovi u ovoj sondi. Pokretnih nalaza nije bilo.

Sonda 8 - dimenzija 2 x 3 m, nalazila se na platou ispred sjeverne osmatračnice i orijentacije u pravcu istok-zapad. Prvi otkopni sloj, debljine od 0,40 m, činili su humus, zemlja tamno mrke boje, kamenje većih i manjih dimenzija. Pored toga, u ovom sloju pronađeni su recentni nalazi: otpad (limenke), 6 metalnih navoja, 2 čaure lovačke puške, 8 čaura od metaka i tri metka, 2 šrafa. U drugom otkopnom sloju, debljine 0,45 m, nailazilo se na krupnije kamenje i tamno mrku zemlju. U sondi 8 su završeni radovi na dubini od 0,85 m, jer se došlo do zdravice.

Slika 13. Izdefinisana sonda 7

Slika 14. Položaj sonde 8 unutar utvrđenja

Sonda 9 - postavljena je pored istočnog zida kasarne na platou, dimenzija 3 x 1,5 m. Prvi otkopni sloj, debljine 0,35 m, sastojao se od humusa, sitnijeg i krupnijeg kamenja i tamno mrke zemlje. Drugi otkopni sloj, debljine 0,30 m, identičan je prvom. Istraživanja u ovoj sondi su završena u trećem otkopnom sloju, debljine 0,30 m, na konačnoj dubini sonde od 0,95 m. Ovaj sloj čini kamenje većih dimenzija i tamno mrka zemlja. Taj sloj se izdefinisao i tehnički snimio, čime su radovi u ovoj sondi završeni, jer se došlo do zdravice.

Sonda 10 - otvorena je u osmatračnici 2 smještenoj na jugozapadnom uglu utvrđenja, dimenzija 2 x 2,50 m. Prvi otkopni sloj, debljine 0,30 m, činili su šut, sitnije i krupnije kamenje.

U drugom otkopnom sloju je konstatovana prirodna stijena koja je imala funkciju baze poda u osmatračnici. Taj sloj se izdefinisao i tehnički snimio, čime su radovi u ovoj sondi završeni na dubini od 0,80 m. Pokretnih nalaza nije bilo.

Slika 15. Osmatračnica 2 u kojoj se nalazi sonda 10

Slika 16. Konačan izgled sonde 10

Sonda 11 - otvorila se uz sjeveroistočni ugao utvrde, dimenzija 1,50 x 0,80 m. Već u prvom otkopnom sloju došlo se do konačne dubine od 0,60 m. Čitavu sondu čini tamno mrka zemlja i veće kamenje.

Sve sonde su tehnički snimljene, čime su radovi u potpunosti završeni. Na kraju sondažnih arheoloških istraživanja, zatvorene su sonde 1, 2, 4, 5, 8, 9 i 11 radi bezbjednosti posjetilaca utvrđenja.

Pokretni nalazi - Od pokretnih nalaza pronađena su dva dugmeta u prvom otkopnom sloju pri istočnom profilu sonde 5. Izrađena su od tankog lima. Na aversu jednog dugmeta se vidi urezan tekst koji prati liniju kruga dugmeta na njemačkom jeziku (najvjerojatnije potiču iz II svjetskog rata sa vojničke uniforme) sa tekstom "GESETZLICH GESCHUTZI(T)? ? ETERNIT". U prevodu "Zakon zaštićen".

Takođe, u prvom otkopnom sloju sonde 9, pronađena su dva dugmeta (identična onim iz sonde 5). U drugom otkopnom sloju pronađeno je još jedno takvo dugmeta.

Slika 17. Sondiranje u utvrdi nakon njihovog zatvaranja

Slika 18. Zatvorena sonda 1

Slika 19. Avers dugmeta iz sonde 5

Slika 20. Revers dugmeta iz sonde 5

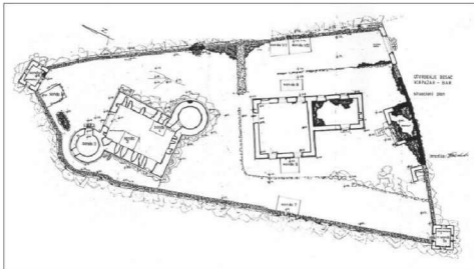
ZAKLJUČAK SA PREPORUČENIM MJERAMA ZAŠTITE

Najznačajnije saznanje, vezano za datovanje objekata unutar kompleksa odnosi se na činjenicu da tokom radova nijesu pronađeni ostaci ranijih objekata. Takođe, stručnom analizom zidnog platna i ostalih elemenata vidljivih na spoljnim i unutrašnjim površinama zidova došlo se do zaključka da najmarkantniji element kompleksa, utvrda sa kružnim kulama, po svemu sudeći, predstavlja objekat nastao u jednoj fazi, te se zbog upotrijebljenog materijala i načina gradnje, može tvrditi da je ovo utvrđenje u doba Turaka već postojalo i da je u to vrijeme pretrpjelo samo manje izmjene. Dalje se može zaključiti da su se intervencije izvedene u tursko vrijeme odnosile na izgradnju odbrambenih zidova, nadogradnje ili ponovne gradnje stražara, te eventualno gradnju na lokaciji današnjeg pomoćnog objekta koji sam za sebe ne posjeduje kulturne vrijednosti.

Analizama unutrašnjosti objekata nađeni su podaci koji predstavljaju polazište za formiranje kamenih podova u glavnom utvrđenju, precizni podaci o poziciji prvobitnog drvenog stepeništa u središnjem dijelu, te recentnog kružnog stepeništa u jednoj od kula. Takođe su potvrđeni ranije zabilježeni podaci o tačnoj poziciji krova na objektu kasarne, kao

i pozicija međuspratne konstrukcije u stražari A. Nije pronađena podzemna veza stražare sa utvrđenjem.

Analizom fasada objekata došlo se do zaključka da su svi objekti građeni kao objekti sa vidljivim kamenim fasadama, a da se malterisanju pristupilo u kasnijoj fazi (najvjerovatnije između dva svjetska rata).¹

*Plan 1. Situacioni plan utvrđenja Besac, Virpazar
(razmjera 1:200, izradila 2011. godine Vesna Popović - arhitektonski tehničar)*

Na kraju sondažnih arheoloških istraživanja utvrđenja Besac, može se konstatovati da nema pokretnih arheoloških nalaza, sem recentnih dugmadi sa njemačkih vojničkih uniformi u sondama 5 i 9. Takođe, potvrđeno je da utvrđenje Besac leži na prirodnoj stijeni, koja čini njegovu supstrukciju. Sve sonde su postavljene na ključnim lokacijama unutar utvrđenja, na kojima su se najprije mogli očekivati nalazi. Međutim, otkopni slojevi u sondama navode na zaključak da su oni već tretirani, odnosno, da su na prostoru utvrđenja već vršeni zemljani radovi u njegovoj osnovi. Kontinuirano korišćenje utvrđenja i činjenica da je više puta vršena njegova prenamjena od nastanka sve do polovine 40-tih godina XX vijeka je dovoljno dug period za narušavanje kulturnih slojeva. Istraživanja pokazuju da se

¹ Simović S., Gazivoda D., Vušurović M., Izvještaj o arhitektonsko-arheološkim istraživanjima utvrđenja Besac u Virpazaru, opština Bar (br. 02-1135 od 25.07.2011. godine), Cetinje 2011, kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara na Cetinju.

prirodna stijena, na kojoj se nalazi utvrđenje Besac, spušta od zapada prema istoku, što potvrđuje i izgled samog utvrđenja, čiji su zapadni bedem i tlo mnogo viši u odnosu na istočni.

Ni u jednoj sondi nijesu pronađeni tragovi arhitekture, iako su bili očekivani naročito u sondama unutar i uz utvrdu. Na osnovu toga može se izvesti pretpostavka da je utvrda sa kružnim kulama najstarija građevina ovog fortifikacionog kompleksa iz perioda srednjevjekovne Cme Gore. Može se zaključiti da su Turci nakon osvajanja, kao i u drugim slučajevima, preuzeli utvrđenje i prilagodili ga svojim potrebama.

Za relativno kratak vremenski period obavljeno je arheološko istraživanje najoptimalnijeg obima. U nemogućnosti da se fizički pristupi južnoj kuli u utvrdi i zbog relativno kratkog roka, u njoj nijesu vršena arheološka istraživanja.

Slika 21. Utvrda